[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

مطالعات تاریخ اسلام
سال چهاردهم، شماره ۵۳، تابستان ۱۴۰۱، مقاله علمی و پژوهشی، صفحات ۵-۲۹

: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6

تحریر فارسی تقویم الادویة علایی مغربی و متون موازی آن

هدی اویارحسین[۱]
یونس کرامتی[۲]

چکیده: رسالهٔ نخست مجموعهٔ ۲۷۴۳ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی -که فهرست‌نگاران آن را اثری از حبیش تفلیسی انگاشته‌اند- تحریری فارسی از جدول‌های داروشناسی *تقویم الادویهٔ* علایی مغربی (ح ۵۵۰ق) است که محرر علاوه بر افزودن سطری به جدول‌ها برای یادکرد نام‌داروهای هندی، چند مدخل جدید و نکاتی پرشمار به مدخل‌های دیگر افزوده است. مقایسهٔ افزوده‌ها با منابع داروشناسی دورهٔ اسلامی، نشان از آن دارد که محرر قطعات بسیاری را از *اختیارات بدیعی* (تألیف ۷۷۰ق) بی‌یادکرد مأخذ وام گرفته و از منابعی دیگر نیز بهره برده است. از این رو و البته با توجه به قدمت نسخه، می‌توان روزگار احتمالی فعالیت محرر را به نیمهٔ دوم سدهٔ نُهم تا نیمهٔ نخست سدهٔ دهم قمری محدود کرد. چنین می‌نماید که دست‌نویس ۲۲۳۱ کتابخانهٔ دیوان هند نیز نسخه‌ای دیگر از این تحریر باشد. پس برای ویراست انتقادی این تحریر کم‌نسخه، باید از اصل عربی (در تصحیح بخش‌های مترجَم)، منابع مترجم و به‌ویژه *اختیارات بدیعی* (در مطالب افزوده) و شماری از آثار فارسی دربردارندهٔ نام‌داروهای هندی (در تصحیح نام‌های هندی) به عنوان متون موازی بهره برد.

واژه‌های کلیدی: علایی مغربی، تقویم الادویة، المُنْجِح فی التداوی من جمیع صنوف الأمراض و الشکاوی، حاجی زین‌العطار شیرازی، اختیارات بدیعی، نام‌داروی هندی، متون موازی

---

۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد پژوهشکدهٔ تاریخ علم دانشگاه تهران oyarhoseyn@ut.ac.ir
۲ استادیار پژوهشکدهٔ تاریخ علم دانشگاه تهران (نویسندهٔ مسئول) ykaramati@ut.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹ تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۴/۱۰

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

A Quarterly Journal Of HISTORICAL STUDIES OF ISLAM
Vol 14, No 53, Summer 2022
Reserch Center for Islamic History, http://journal.pte.ac.ir/
Scientific-Research, pp. 5-29

The Persian Redaction of ‘Alā’ī Maghribī’s Taqwīm al-’Adwīyah and Its Parallel Texts

Hoda Oyar Hoseyn[1]

Younes Karamati[2]

Abstract: The first treatise in codex 2743 of Library of The Parliament of Iran, which cataloguers guess to be a work of the Ḥubayš Tiflīsī, is a Persian redaction of ‘Alā’ī Maghribī’s *Taqwīm al-’Adwīyah* (ca. 550AH). The redactor had added some entries, numerous points, as well as a row, to mention the Indian names medicaments to the original text. He borrowed many fragments from Hājī Zayn al-‘Aṭṭār al-Šīrāzī's *Iḳtiyārāt-e Badī’ī* (compiled 780 AH), without any citation, and also used other sources. Therefore, and of course, due to the age of the manuscript, the possible time of the redactor's activity can be limited to the second half of the 9th to the first half of the 10th century AH. It seems that Ms. 2231 of the India Office library is another copy of this redaction. Therefore, in order to critically edit this redaction, due to the paucity and incompleteness of the manuscripts, parallel texts must be used, i.e. the original text in Arabic to edit the translated sections, the redactor’s identified resources (specially *Iḳtiyārāt-e Badī’ī*) to edit the scattered additions throughout the work, and the wide range of medieval Islam’s pharmacological works in which Indian name of medicaments mentioned in order to edit Indian names.

Keywords: ‘Alā’ī Maghribī, *Taqwīm al-’Adwīyah*, *Al-Munjiḥ fī al-tadāwī min Ṣunūf al-’Amrāḍ wa al- shakāwī*, Hājī Zayn al-Aṭṭār Shīrāzī, *Iḳtiyārāt-e Badī’ī*, medicament names in Indian language, parallel texts.

1 M.A. Institute for the History of Science, University of Tehran. oyarhoseyn@ut.ac.ir

2 Assistant Professor, Institute for the History of Science, University of Tehran (Corresponding Author). ykaramati@ut.ac.ir

Receive Date: 2022/04/18 Accept Date: 2022/07/01

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

مقدمه

دست‌نویس شماره ۲۷۴۳ کتابخانهٔ شمارهٔ یک مجلس شورای اسلامی، دارای ۱۸۳ برگ (به‌جز آستر و بدرقه) و صفحه‌شمار از ۱ تا ۳۶۶، دربردارندهٔ سه «تقویم[۱] داروشناسی/پزشکی» است. فهرست‌نگاران مجلس، نخستین اثر این مجموعه را که اثری فارسی، بی‌نام و نشان، بی‌مقدمه و تنها دارای ۱۴۴ جدول دربارهٔ ویژگی‌های مختلف ادویهٔ مفرده است، با نام برساخته و البته نه‌چندان شایستهٔ «ادویهٔ مفرده و مرکبه»، به قیاس دومین اثر این مجموعه[۲] و با قید احتمال یکی از آثار حبیش‌بن ابراهیم تفلیسی (سدهٔ ششم قمری) انگاشته‌اند (ن.ک. به: حائری، ۱۳۴۶: ۹۳؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۵۹۵/۱؛ همو، ۱۳۹۰: ۸۴۴/۲) که آثاری مجدول در پزشکی و داروشناسی از او بر جای مانده است. نگارندگان در پژوهشی دربارهٔ آثار مجدول پزشکی و داروشناسی در دورهٔ اسلامی دریافتند که اثر نخست –که این جستار به بررسی آن اختصاص یافته– ترجمه‌ای فارسی همراه با برخی تصرفات از *تقویم الادویهٔ* علایی مغربی است. این روایت فارسی به مناسبت همین تصرفات، در این جستار «تحریر فارسی تقویم الادویهٔ» نام گرفته است.

اثر سوم نیز نخست با عنوان برساختهٔ «علاجات»، «دارای جدول‌هایی بدون رعایت ترتیب حروف تهجی»، باز به قید احتمال به حبیش منتسب شده بود (حائری، ۱۳۴۶: ۹۵؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۵۶۵/۷؛ نیز ن.ک. به: منزوی، ۱۳۷۹: ۳۵۸۵/۵)، اما بعدها فهرست‌نگاران آن را ترجمه‌ای فارسی از *تقویم الابدان* ابن‌جزله معرفی کردند (ن.ک. به: درایتی، ۱۳۹۰: ۶۷/۹). البته باز هم در انتساب ترجمه به محمد اشرف‌بن شمس‌الدین محمد طبیب اشتباه کرده‌اند؛ آن هم درحالی‌که محمد اشرف پزشکی از سدهٔ یازده قمری بوده و این دست‌نویس به گمان آنان از سدهٔ دهم قمری است.

علایی مغربی و تقویم الادویة او

تا جایی که می‌دانیم زندگینامه‌نگاران و کتاب‌شناسانی چون قفطی و ابن‌ابی‌اصیبعه دربارهٔ نویسنده یا کتاب چیزی ننوشته‌اند. حتی دربارهٔ عنوان درست اثر و انتساب آن نیز در

---

۱ بسیاری از آثار مجدول پزشکی و داروشناسی به قیاس تقویم‌های نجومی، تقویم نامیده شده‌اند؛ از جمله *تقویم الصحة* ابن‌بطلان، *تقویم الابدان* ابن‌جزله، *تقویم الادویة* حبیش تفلیسی و *تقویم الادویة علایی* مغربی.

۲ *تقویم الادویة المفردة و کیفیة أخذها و صفاتها* به عربی نوشتهٔ حبیش‌بن ابراهیم تفلیسی (ن.ک. به: حائری، ۱۳۴۶: ۹۴؛ درایتی، ۱۳۸۹: ۲۶۶/۳؛ همو، ۱۳۹۰: ۶۷/۹).

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

دست‌نویس‌ها آشفتگی بسیار به چشم می‌خورد.[۱] با توجه به بیشتر دست‌نویس‌های *تقویم الادویة* و از جمله کهن‌ترین آنها (شماره ۳۴۵۷ نورعثمانیه استانبول، رسالهٔ اول، با تاریخ کتابت ۷۷۲ق) می‌توان گفت نام نویسنده و ضبط درست آن «ابوسعید؟ ابراهیم‌بن ابی‌سعید علایی مغربی» بوده است (Brockelmann, 1943: S1/890؛ ششن و همکاران، ۱۹۸۶: ۲۹۵). کتاب گاه *تقویم الادویة* و گاه *المُنْجح* (یا به تصحیف: الفتح/ المبهج) *فی التداوی من جمیع صنوف الأمراض و الشکاوی* نام گرفته است (ن.ک. به: ششن و همکاران، ۱۹۸۶: ۲۹۵-۲۹۶؛ که این دو عنوان را دو اثر جداگانه انگاشته‌اند). در دست‌نویس‌های دارای نام دوم، غالباً نام امیری که علائی کتاب را به او هدیه کرده، آمده است. این امیر با مقایسهٔ ضبط‌های مختلف نام او در دست‌نویس‌ها، گویا ذوالقرنین‌بن عین‌الدین/ (عین‌الدوله؟) [بن گمشتکین] بن امیرغازی دانشمند، فرمانروای فرع ملطیه (حک: ۵۴۵-۵۵۶) از خاندان دانشمند یا شاید فرزند او ناصرالدین محمد (حک: ۵۵۶-۵۶۷) باشد (Brockelmann, 1943: S1/890-891). این تنها نشانه دربارهٔ روزگار فعالیت علایی مغربی است.

تقویم الادویة/ المنجح دارای یک مقدمه، شرح ۵۵۰ دارو در ۱۱۶ جدول «به ترتیب حروف معجم (ابجد)» با ساختاری مانند شکل شمارهٔ ۱ و یک مجموعه جداول پیوست برای نام‌های دیگر داروها و ارجاع آن به مدخل اصلی یادشده در جدول‌های ۱۱۶گانه است.

شکل شمارهٔ ۱. ساختار جدول‌های *تقویم الادویهٔ* علایی مغربی در دو صفحهٔ روبه‌رو (روی هم یک جدول)

الادویه	الماهیه	النوع	الاختیار	المزاج	القوه	منفعة فی اعضا الراس	منفعة فی آلات نفس	منفعة فی اعضاء الغذا	منفعة فی جمیع البدن	کیفیة الاستعمال	کمیة الاستعمال	مضرته	اصلاحه	بدله	عددالادویه
دارو															
دارو															
دارو															
دارو															
دارو															

۱ برای اطلاع از عناوین مختلف و بعضاً نادرست این اثر و انتساب‌های نادرست، نگاه کنید به: اویارحسین، ۱۳۹۹: ۲۵-۳۳؛ نیز الحاج قاسم محمد ، ۲۰۰۱: ۵-۹، علایی مغربی، ۲۰۱۱: ۲۹-۳۰.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

هنگام نگارش تحریر فارسی

همان‌گونه که خواهد آمد، محرر فارسی در افزوده‌های خود بر اصل عربی، نکات بسیاری را از روی *اختیارات بدیعی* حاجی زین‌العطار شیرازی (تألیف ۷۷۰ ق) رونویسی کرده است. از سوی دیگر، فهرست‌نگاران مجلس دست‌نویس را از سدهٔ ۱۰ق. انگاشته‌اند. همچنین این دست‌نویس به دلیل خطاهای شایان توجه، بی‌گمان نمی‌تواند به خط محرر فارسی باشد. در نتیجه، تاریخ احتمالی نگارش تحریر فارسی را می‌توان به نیمهٔ دوم سدهٔ نهم تا نیمهٔ نخست سدهٔ دهم قمری محدود کرد.

تحریر فارسی و تفاوت ظاهری آن با اصل عربی

تفاوت ظاهری جدول‌های تحریر فارسی با عربی آن است که برخلاف جدول‌های اصل عربی که به هر دارو یک سطر اختصاص یافته، در روایت فارسی جای سطرها و ستون‌ها جابه‌جا شده است. در نتیجه، برخلاف دست‌نویس‌های عربی که هر جدول در دو صفحهٔ روبه‌روی به‌هم مرتبط ترسیم شده و مشخصات هر دارو را باید از صفحهٔ سمت راست تا صفحهٔ سمت چپ دنبال کرد، در تحریر فارسی، هر صفحه مستقل از صفحهٔ روبه‌رو است و همهٔ مشخصات یک دارو در سطرهای مختلف یک ستون و در یک صفحه آمده و در هر جدول/صفحه مشخصات چهار دارو آمده است. همچنین شمارهٔ ترتیب مدخل (عدد ادویه در متن عربی) به حساب جمل و با حروف ابجد در کنار نام دارو یاد شده و سطر جداگانه‌ای (ما به ازای ستون آخر جدول‌های اصل عربی) به آن اختصاص نیافته است.

در این تحریر ۵۷۳ مدخل با توجه به آرایش ۴ دارو در هر جدول در ۱۴۴ جدول جای گرفته‌اند که جدول آخر تنها یک دارو دارد. با این چیدمان، با توجه به اینکه بر روی برگ نخست و پشت برگ آخر جدولی ترسیم نشده، برای جای دادن جدول‌ها به ۷۳ برگ نیاز است.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

شکل شمارهٔ ۲. شکل عمومی جدول‌های تحریر فارسی *تقویم الادویة* در دو صفحهٔ روبه‌رو (دو جدول مستقل)

دواها	دارو	دارو	دارو	دارو	دارو
تعریف آن					
انواع آن					
اختیار آن					
مزاج آن					
قوت آن					
بیان منفعت آن در اعضای سر					
بیان منفعت آن در آلات نفس					
بیان منفعت آن در اعضای غذا					
بیان منفعت آن در جمیع بدن					
طریق استعمال آن					
قدر شربت آن					
ضرر آن					
مصلح آن					
بدل آن					
به زبان هندی					

دواها	دارو	دارو	دارو	دارو	دارو
تعریف آن					
انواع آن					
اختیار آن					
مزاج آن					
قوت آن					
بیان منفعت آن در اعضای سر					
بیان منفعت آن در آلات نفس					
بیان منفعت آن در اعضای غذا					
بیان منفعت آن در جمیع بدن					
طریق استعمال آن					
قدر شربت آن					
ضرر آن					
مصلح آن					
بدل آن					
به زبان هندی					

دست‌نویس‌های تحریر فارسی تقویم الادویة

جستار حاضر با تکیه بر دست‌نویس ۲۷۴۳,۱ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی فراهم آمده است. جست‌وجوی گستردهٔ آثار مجدول پزشکی و داروشناسی (چه با نام و چه بی‌نام) در شمار چشمگیری از فهارس کتابخانه‌های ایران و جهان برای یافتن دست‌نویس‌های احتمالی دیگر این اثر، به کشف دست‌نویس بی‌نام و نشان دیگری با شمارهٔ ۲۲۳۱ در کتابخانهٔ دیوان هند[۱] (Ethé, 1903: No. 2350) منتهی شد که به

۱ India Office

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

نظر می‌رسد حتی عنوان «تقویم الادویـة» کـه اتـه بـه آن اشـاره کـرده، عنـوانی بـه مناسبت محتوا باشد.[۱] اته دربارهٔ این دست‌نویس آورده است:

«نوعی تقویم دارویی برای بیماری‌های مختلف که به این صورت تنظیم شده اسـت: هر صفحه به چهار ستون اصلی تقسیم می‌شود که هر کدام حاوی نـام یـک بیمـاری است. این ستون‌های اصلی دوباره به بخش‌های کوچک‌تر تقسیم می‌شود کـه عنـاوین مربوطه عبارت‌اند از: «دواها»، «تعریف آن»، «انواع آن»، «اختیار آن»، «مـزاج آن» و «قوت آن» و جز آن...

تاریخ کتابت ۱۱۴۳ق توسط قمرالدین بن محمد ...

شمارهٔ ۲۲۳۱، ۷۳ برگ، نستعلیق، آسیب بسیار دیده اما با دقت مرمت شده و ...»

از عناوین سطرها کاملاً پیداست که واژهٔ «disease» (بیماری) در شرح اته اشـتباه لفظـی است؛ زیرا خود او نیـز در آغـاز گفتـه اسـت: «A sort of calendar of medicaments» (نوعی تقویم دارویی). نیز بی‌گمان این دارو است که «اختیار» و «قـوت» و ماننـد آن دارد و نه بیماری. از این گذشته، هم تقسیم صفحه به ۴ ستون اصلی و هم عنـاوین سـطرها، تـا آنجا که اته نقل کرده همانند دسـت‌نویس مجلـس (شـکل شـمارهٔ ۲) اسـت. دسـت‌نویس دیوان هند نیز ۷۳ برگ دارد کـه ایـن نیـز دقیقـاً برابـر بـا تعـداد برگ‌هـای لازم بـرای گنجاندن ۱۴۴ جدول تحریر فارسی است که پیشتر به آن اشاره شد.

دست‌نویسی ناقص از اثر مجدول فارسی دیگری از مـؤلفی ناشـناخته در کتابخانـهٔ حکیم محمد موسی امرتسری چشتی (از سدهٔ ۱۳ق) نگهداری می‌شود کـه تنهـا چنـد جدول از دو حرف «ب» و «ج» را در خود دارد. با توجه به توضیحات فهرسـت‌نگار دربارهٔ شکل جدول و عناوین آن پیداست که این جدول باید بخشی از روایت فارسی دیگری از *تقویم الادویة* علایی باشد که در آن برخلاف تحریر فارسـی موضـوع ایـن جستار، ساختار جدول همانند اصل عربی اسـت و افـزودهٔ مهـم «نـام دارو بـه زبـان هندی» نیز در آن نیامده است.[۲]

با توجه به اینکه هر دو دست‌نویس شـناخته شـدهٔ ایـن تحریـر، تنهـا جـدول‌های ۱۴۴گانهٔ داروشناسی را در بردارند، بعید نیست که محرر فارسی از ترجمـهٔ مقدمـهٔ

---

۱ این دست‌نویس متأسفانه به رغم تلاش‌های بسیار دست‌یاب نشد.

۲ ن.ک. به: منزوی، ۲۰۰۳: ۵۳۴/۱. البته عناوین گزارش شده در این فهرست اشکالات بسیار دارد.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

علایی و جدول‌های پیوست اثر چشم پوشیده و به ترجمهٔ بخش جدول‌های اصلی بسنده کرده باشد.

با توجه به آنچه گفته شد، در حال حاضر تنها دو دست‌نویس از تحریر فارسی در دست است. اندک بودن دست‌نویس‌های این تحریر موجب می‌شود نه تنها برای ویرایش انتقادی که حتی برای پژوهش در متن این اثر نیز ناچار به بهره‌گیری از متون موازی آن باشیم. متون موازی این تحریر فارسی نیز به ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: اصل عربی *تقویم الادویة* و منابعی که محرر در تکمیل اثر به آنها مراجعه کرده است.

تبار دست‌نویس عربی مورد استفاده در تحریر فارسی به عنوان مهم‌ترین متن موازی آن

برای دستیابی به این متن موازی، گرچه ویراست انتقادی کمابیش قابل اعتمادی از *تقویم الادویة* (چاپ مصر) در دسترس بود، اما از آنجا که محرر فارسی علی القاعده به یک دست‌نویس مراجعه کرده یا حداکثر آن را با دست‌نویسی دیگر مقابله کرده است، تلاش شد تا تبار دست‌نویس مورد استفادهٔ محرر فارسی شناخته شود؛ زیرا دست‌نویسی هم‌تبار با دست‌نویس مورد استفادهٔ محرر، بیش از دست‌نویس‌های دیگر و حتی بیش از هر ویراست انتقادی می‌تواند به عنوان متن موازی در تصحیح تحریر فارسی به کار آید؛ زیرا اشکالات احتمالی موجود در دست‌نویس مبنای کار محرر، به احتمال قوی به تحریر فارسی نیز راه یافته است و در چنین مواردی مقایسهٔ تحریر با دست‌نویسی دیگر از اصل عربی و به‌ویژه با ویراست انتقادی آن -که شاید این اشکالات در آن نباشد- مصحح را از نزدیک شدن به «آنچه احتمالاً محرر نوشته است» دور خواهد کرد.[۱]

در بررسی مقدماتی این موضوع، شماری از دست‌نویس‌های روایت عربی (یادشده در منابع پایانی) با هم و با تحریر فارسی مقایسه شد که از این میان، ضبط مدخل‌ها در دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس بیش از دیگر دست‌نویس‌ها به ضبط مدخل‌ها در تحریر

۱ باید به یاد داشت که: هدف از تصحیح، فراهم آوردن متنی است که تا حدّ امکان به «آنچه گمان می‌رود از زیر دست نویسنده بیرون آمده است»، نزدیک باشد و نه تبدیل متن به آنچه مصحح درست می‌انگارد.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

فارسی نزدیک بود. سپس دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس، ویراست انتقادی مصر و تحریر فارسی با یکدیگر مقایسه شدند که باز هم نتیجه نشان از آن دارد که شباهت تحریر فارسی با دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس بیش از شباهت این تحریر با ویراست انتقادی مصر است. به عبارت دیگر، مقایسات جدول شمارهٔ ۱ نشان از آن دارد که دست‌نویس مورد استفادهٔ محرر فارسی با دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس هم‌تبار است.

جدول شمارهٔ ۱. ضبط‌های با تفاوت مهم در تحریر فارسی، دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس و ویراست انتقادی مصر

تحریر فارسی	پاریس۲۹۶۶	چاپ مصر
۱. اسقیل	اسقیل	اشقیل
۲. برسیاوشان	برشاوشان	برشیاوشان
۳. بهمن	بهمنین	بهمن
۴. باقالای هندی	باقالا هندی	باقلا هندی
۵. بذر کتان	بذر کتان	بزر کتان
۶. بضاق	بضاق	بصاق
۷. زیتون و زیت	زیتون	زیتون و زیت
۸. کرویا	کرویا	کراویا
۹. کندش	کندش	کندس
۱۰. مارقشیشا	مارقشیثا	مرقشیتا
۱۱. مقناطیس	مغناطیس	مغنطیس
۱۲. سنا	سنی	سنا
۱۳. عیرزان	عیرزان	عین ران
۱۴. فاوانیا	فاوانیا	فوانیا
۱۵. فاشرا و فاشرستین	فاشرا و فاشرستین	فاشرا
۱۶. قراصیا	قراصیا	قراسیا
۱۷. قلت	قلت	قلب
۱۸. قفر الیهود	قفر الیهود	قفر الیهودی
۱۹. قلقطار و قلقنت	قلقطار	قلقطار و قلقنت
۲۰. رؤس	رؤس	رؤوس

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

همچنان‌که از جدول شمارهٔ ۱ (نیز ن.ک. به شکل شمارهٔ ۲) پیداست، حتی در مواردی چون ردیف‌های ۱۰ و ۱۱ که ضبط تحریر فارسی هم با ضبط چاپ مصر و هم با پاریس ۲۹۶۶ اختلاف دارد، باز هم ضبط تحریر فارسی به ضبط پاریس ۲۹۶۶ نزدیک‌تر است. همچنین در ردیف‌های ۱۷ و ۲۰ ضبط دست‌نویس پاریس نادرست و تحریر فارسی همچنان شبیه به آن است.[۱] در نتیجه، می‌توان گفت تبار دست‌نویس مورد استفادهٔ محرر فارسی به یکی از دست‌نویس‌های مادر دست‌نویس پاریس ۲۹۶۶ می‌رسد (یا به عبارت بهتر، تبار هر دو دست‌نویس در این دست‌نویس مفروض به هم می‌رسد) که اغلاط مشترکی مانند قلت به جای قلب و رؤس به جای رؤوس را در خود داشته و اغلاطی مانند عسر و سعال بعدها به دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس یا یکی از دست‌نویس‌های میانجی آن و دست‌نویس مفروض راه یافته است.

نام‌داروهای هندی افزودهٔ محرر فارسی و متون موازی آن

مشخص‌ترین افزودهٔ محرر که حتی بی‌نیاز از کنکاش در جزئیات روایت عربی و فارسی و دیگر منابع و تنها با نگاهی به جدول‌های این دو روایت می‌توان بدان پی برد، نام‌داروهای هندی (سطر «به زبان هندی» در شکل شمارهٔ ۲) است. از ۵۷۳ داروی نام برده شده در تحریر فارسی، دست‌کم برای ۳۱۳ مدخل[۲] نام هندی (یا به عبارت دقیق‌تر، نام رایج در مناطق مختلف هند) و در مجموع ۳۳۳ نام‌داروی متمایز یاد شده است. نکتهٔ مهم در این میان آن که شماری از این ۳۳۳ نام درج شده در سطر «به زبان هندی» همان نام فارسی یا عربی آن دارو (یا نام دیگر آن، اما باز به فارسی یا عربی) است؛ مانند سفیداب، سداب، چربی، موم، توت و انجیر و برف که به ترتیب برای مدخل‌های اسفیذاج، سداب/سذاب، شحم (که در تعریف آن آمده است: پیه بُوَد)، شمع، توت، تین و ثلج آمده‌اند. از اینجا می‌توان دریافت که مقصود محرر از «به زبان هندی»، نه الزاماً «نامی به زبان هندی»، بلکه نام رایج آن دارو در برخی مناطق شبه‌قارهٔ هند بوده است.

---

۱ البته در ضبط مدخل‌های دست‌نویس پاریس دست‌کم دو غلط آشکار دیگر (عسر به جای عشر و سعال به جای سعالی) نیز دیده می‌شود که در تحریر فارسی درست (عشر و سعالی) آمده‌اند.

۲ سطر نام هندی داروها در اولین جدول هنگام ترمیم با کاغذ پوشانده شده و معلوم نیست که محرر برای این چهار دارو نام هندی یاد کرده است یا نه.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

منبع محرر فارسی در افزودن این نام‌ها مشخص نیست و در نتیجه نمی‌توان از اثری به عنوان متن موازی قطعی برای تصحیح ضبط نام‌داروها نام برد، اما آثار داروشناسی در بردارندهٔ نام‌داروهای هندی می‌تواند در کار تصحیح این نام‌ها کارگشا باشد. با مقایسهٔ این نام‌ها با نام‌های هندی یادشده در آثاری چون *الصیدنة* ابوریحان بیرونی (تألیف حدود ۴۴۲ق) و تحریر فارسی آن به قلم ابوبکربن علی‌بن عثمان کاسانی (پدید آمده حدود ۶۱۱ق)، معلوم شد که این دو اثر نمی‌توانند چندان سودمند باشند که احتمالاً علت، فاصلهٔ زمانی قابل توجه میان زمان پیدایش تحریر فارسی و این دو اثر و تطور نام‌ها در این مدت بوده است، اما آثاری چون *ریاض الادویه* یوسفی هروی (سده ۱۰ق)، *تحفة المؤمنین* حکیم مؤمن (تألیف ۱۰۸۰ق)، *مخزن الادویه* عقیلی خراسانی (تألیف حدود ۱۱۹۰ق) و *اسماء الادویه* ناظم جهان (سدهٔ ۱۳ق) به سه دلیل موجه زیر سخت به کار می‌آیند:

۱. در برداشتن شمار چشمگیری نام‌داروی هندی؛
۲. فاصلهٔ زمانی نسبتاً کم میان نگارش آنها و پدید آمدن تحریر فارسی؛
۳. فارسی بودن هر چهار منبع و نگارش سه اثر (مگر *تحفة* المؤمنین) در شبه‌قاره و نواحی مجاور آن.

به احتمال قوی محرر فارسی نیز مانند نگارندگان منابع ۱، ۳ و ۴ در شبه‌قاره هند زندگی می‌کرده و دست‌کم شماری از این نام‌ها را با توجه به حضور در مناطق مختلف شبه‌قاره و نه با رونویسی از منابع دیگر یاد کرده است. برای نمونه، مقایسهٔ تحریر فارسی با این چهار اثر نشان از آن دارد که نام‌داروهای هندی ۵۲ مدخل تحریر فارسی در هیچ‌یک از این چهار اثر نیامده‌اند؛ درحالی‌که یادکرد این نام‌ها در واژه‌نامهٔ مشهور پلاتس،[۱] نشان از درستی و اعتبار آنها دارد و جالب توجه آنکه نام‌داروهای ۸۹ مدخل حتی در واژه‌نامهٔ پلاتس نیز نیامده‌اند و می‌توانند افزوده‌هایی مهم بر واژه‌نامهٔ معتبر پلاتس تلقی شوند.

تغییرات محرر فارسی در شمار و ضبط مداخل اصل عربی

روایت عربی ۵۵۰ مدخل و تحریر فارسی ۵۷۳ مدخل دارد. تغییرات مدخل‌ها بدین

۱ Platts

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

قرار است:

- ۲۶ مدخل (به‌جز تفکیک یک مدخل به دو مدخل جدید که خواهد آمد) افزودهٔ مترجم است؛ بدین قرار: ۱. أارغیس؛ ۲. آاطریلال؛ ۳. ابوخلسا؛ ۴. آبار؛ ۵. اربیان؛ ۶. اسقنقور؛ ۷. اشقاقل؛ ۸. اصابع صفر؛ ۹. اصل فاوانیا؛ ۱۰. اصل السوس؛ ۱۱. اصطرک؛ ۱۲. افرنجمشک؛ ۱۳. اکشوث؛ ۱۴. اکارع؛ ۱۵. انجبار؛ ۱۶. ایل؛ ۱۷. برنجاسف؛ ۱۸. طین مختوم؛ ۱۹. ساج؛ ۲۰. عصفور؛ ۲۱. ثلج (محرر فارسی مدخل «ثلج» اصل عربی را به صورت «ثلج چینی» آورده است)؛ ۲۲. خصی الکلب؛ ۲۳. ذافنی الاسکندرانی؛ ۲۴. ذئب؛ ۲۵. ضبع عرجاء؛ ۲۶. ضریع.
- مدخل «غری» به دو مدخل «غری السمک» و «غری الجلود» تفکیک شده است.
- ۴ مدخل خرو، ذرداس، ضب و غبیرا حذف شده‌اند.
- ۵۴۵ مدخل میان اصل عربی و تحریر فارسی مشترک‌اند که تفاوت در ضبط مدخل‌های آنها بدین صورت است:
  - حداقل ۵۷ و حداکثر ۷۸ مدخل با تغییراتی مختلف در ضبط در تحریر فارسی آمده‌اند (ن.ک. به: جدول شمارهٔ ۲).
  - دیگر مداخل (حداکثر ۴۸۸ و حداقل ۴۶۷ مدخل) با همان ضبط آمده‌اند.

نکتهٔ شایان توجه آنکه پراکندگی مدخل‌های افزودهٔ محرر سخت نامتوازن می‌نماید؛ چندان‌که ۱۶ مدخل افزوده در حرف الف و در ۱۶ جدول نخست (از جمله هر چهار داروی جدول اول تحریر فارسی) و ۶ مدخل افزوده نیز در جدول‌های پایانی (جدول‌های ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۹–۱۴۱ از جدول‌های ۱۴۴گانهٔ تحریر فارسی) آمده است. ۴ مدخل حذف شده نیز همگی از آخرین جدول‌های اصل عربی حذف شده‌اند. مدخل تفکیک شده به دو مدخل نیز مدخل ماقبل آخر اصل عربی است. در نتیجه، محرر در جدول‌های ۱۷–۱۲۹ تحریر فارسی تنها ۶ مدخل افزوده است. چه‌بسا محرر نخست می‌خواست تحریری مفصل‌تر با افزوده‌هایی بیشتر فراهم آورد، اما در ادامه از این کار چشم پوشیده و تنها برای آنکه انجام اثر نیز تا حدّی با اصل عربی متفاوت باشد، چند مدخل نیز به پایان اصل افزوده (و البته ۴ مدخل را نیز از همین اواخر انداخته) یا اساساً از همان آغاز با هدف ایجاد تفاوتی در آغاز و انجام اثر چنین کرده است.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

جدول شمارهٔ ۲. گزارش تطبیقی ضبط مدخل‌ها در تحریر فارسی و اصل عربی

تغییرات در تحریر فارسی در مقایسه با	پاریس ۲۹۶۶	چاپ مصر	تلفیق این دو*
۱. تبدیل ذ به د	۸	۱۱	۷
۲. فارسی به جای معرب (به‌جز ذ/د)	۵	۵	۵
۳. معرب به جای فارسی	۱	۱	۱
۴. تبدیل ی به ئ و بالعکس	۱	۲	۰
۵. حذف همزهٔ آخر	۰	۳	۰
۶. افزودن همزه بدل از کسره میان دو جزء عربی	۳	۲	۲
۷. افزودن یای بدل از کسره	۱	۰	۱
۸. افزودن «ال» میان دو جزء	۲	۲	۲
۹. تبدیل ش به س و بالعکس	۱	۴	۲
۱۰. املای دیگر	۴	۴	۳
۱۱. سایر صورت‌های دیگر یک نام	۲۳	۲۹	۲۲
۱۲. تخصیص به اضافه	۵	۵	۵
۱۳. تعمیم با حذف مضافٌ الیه	۳	۳	۳
۱۴. افزودن داروی مرتبط	۲	۱	–
۱۵. تفاوت ناشی از اشتباه احتمالی کاتب	۳	۵	۳
۱۶. نام به زبانی دیگر	۲	۱	۱
جمع	۶۴	۷۸	۵۷
* در این ستون همواره ضبط نزدیک‌تر به تحریر فارسی ملاک مقایسه بوده است.			

افزوده ها و کاستی ها در محتوای جدول‌ها

همچنان‌که پیشتر اشاره شد، دست‌نویس عربی مورد استفادهٔ محرر فارسی بـه دسـت‌نویس

۲۹۶۶ پاریس نزدیک‌تر بوده است تا بـه روایـت چـاپی؛ در نتیجـه در مقایسـهٔ محتـوای خانه‌های جداول تحریر فارسی و اصل عربی، همین دست‌نویس –و نه متن چـاپی– مبنـای کار قرار گرفت. در این مقایسه یکایک خانه‌های جـداول تحریـر *تقـویم الادویـة* بـرای همهٔ ۵۴۵ داروی مشترک میان دو روایت عربی و فارسی با یکدیگر مقایسـه شـده‌اند. در نتیجه، برای تنظیم جدول شـمارهٔ ۳ تعـداد ۷۶۳۰ (=۱۴×۵۴۵) خانـهٔ جـدول‌های تحریـر فارسی با خانه‌های متناظر در اصل عربی مقایسه شده‌اند.

جدول شمارهٔ ۳. مقایسهٔ خانه‌های جداول اصل عربی و تحریر فارسی

موضوع سطر/خانه	ف = ع	در هر دو خالی	ف پر اما ع خالی *	ف افزوده بر ع @	ف متفاوت از ع ≠	ف دارای افزوده و کاستی #	ف فقط با کاستی @	ف خالی اما ع پر *	ناخوانا	جمع
ماهیت&	۲۲۱	۰	۰	۲۸۲	۱۸	۱۷	۶	۱	۰	۵۴۵
انواع	۴۸۲	۰	۰	۳۳	۲۲	۲	۱	۵	۰	۵۴۵
اختیار	۴۷۹	۰	۰	۳۸	۱۹	۴	۳	۲	۰	۵۴۵
مزاج	۵۰۴	۰	۰	۲۱	۶	۳	۵	۶	۰	۵۴۵
قوت	۵۰۵	۰	۱	۲۰	۱۱	۳	۳	۱	۱	۵۴۵
اعضای سر	۴۱۹	۳۵	۳	۶۰	۵	۱۱	۱۲	۰	۰	۵۴۵
اعضای تنفس	۲۹۸	۱۷۲	۱۱	۵۰	۷	۲	۲	۳	۰	۵۴۵
اعضای غذا	۴۳۸	۲۳	۳	۵۶	۸	۸	۸	۱	۰	۵۴۵
جمیع بدن	۴۲۳	۲۳	۴	۵۸	۱۱	۱۰	۱۴	۱	۱	۵۴۵
استعمال	۴۶۲	۰	۰	۲۵	۲۸	۲	۳	۲۵	۰	۵۴۵
شربت	۵۰۲	۰	۰	۱۵	۲۲	۲	۳	۱	۰	۵۴۵
مضرت	۴۷۰	۰	۰	۱۸	۱۹	۲	۱	۳۴	۱	۵۴۵
مصلح	۴۴۱	۰	۰	۶۸	۱۹	۲	۵	۱۰	۰	۵۴۵
بدل	۲۶۷	۰	۰	۱۷۱	۴۸	۴	۴	۴۰	۱۱	۵۴۵

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

جمع	۵۹۱۱	۲۵۳	۲۲	۹۱۵	۲۴۳	۷۲	۷۰	۱۳۰	۱۴	۷۶۳۰
درصد	۷۷٫۴۷	۳٫۳۲	۰٫۲۹	۱۱٫۹۹	۳٫۱۸	۰٫۹۴	۰٫۹۲	۱٫۷۰	۰٫۱۸	۱۰۰

ف= فارسی؛ ع= عربی؛ ضبط و شمارهٔ ترتیب مدخل‌ها در این مقایسه‌ها لحاظ نشده است. مدخل‌های حذف/افزوده شده و نیز نام‌های هندی به دلیل یادکرد در فقط یکی از دو روایت، طبعاً نمی‌توانسته‌اند در این جدول یاد شوند.

توضیح نشانه‌های به‌کار رفته در جدول:

* در این حالت‌ها حتماً یک خانه در روایت عربی یا فارسی دارای اطلاعات و خانهٔ متناظر آن در روایت دیگر خالی است.

@ در این حالت‌ها هر دو خانهٔ متناظر در دو روایت اطلاعات دارند، اما یکی نکاتی بیش از دیگری دارد.

در این حالت‌ها هر دو خانهٔ متناظر در دو روایت اطلاعات دارند، اما هر یک به نسبت دیگری نکاتی بیشتر و نکاتی کمتر دارد.

≠ در این حالت محتوا و خانهٔ متناظر در دو روایت کاملاً متفاوت است.

& از میان ۲۸۲ افزودهٔ تحریر فارسی در این سطر، ۱۸۷ مورد فقط نام دیگر فارسی دارو است و نه توضیحات ریخت‌شناسی و مانند آن.

در مورد اطلاعات جدول شمارهٔ ۳ این نکات شایستهٔ یادکرد است:

۱. تحریر فارسی در محتوای کم‌وبیش ۸۰٫۸٪ خانه‌ها (مجموع دو ستون ۲ و ۳) با روایت عربی تطابق کامل دارد.

۲. محرر فارسی محتوای خانه‌های یادشده در ستون ۷ را نیز به عربی درآورده و البته چیزهایی به آن افزوده است. در نتیجه، باید گفت وی در مجموع محتوای نزدیک به ۹۰٪ خانه‌های این ۵۴۵ مدخل را از عربی به فارسی ترجمه کرده است.

۳. محرر فارسی در ۱۶٫۴٪ خانه‌ها (مجموع ستون‌های ۴–۷) چیزی بر اصل عربی افزوده است.

۴. تحریر فارسی تنها در ۶٫۷٪ خانه‌ها (مجموع ستون‌های ۶–۹)[1] چیزی از اصل عربی کمتر دارد. از اینجا می‌توان دریافت که محرر فارسی تمایل چندانی به

۱ ستون‌های ۶ و ۷ در هر دو حالت مشترک‌اند؛ زیرا در این ستون‌ها همزمان چیزی افزوده و چیزی کاسته شده است. با توجه به اینکه اعداد این دو ستون هم در حالت ۰ و ۰ به شمار آمده‌اند، مجموع درصدها بیش از ۱۰۰ خواهد شد.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

حذف محتوای روایت عربی نداشته است.[۱]

همچنین با توجه به مدخل‌های افزوده/ کاسته/ تفکیک شده و سطر افزودهٔ «به زبان هندی» می‌توان این نکات را افزود.

۵. در ضمن ۲۶ مدخل افزوده و دو مدخل تفکیکی در مجموع ۲۹۱ خانهٔ شامل اطلاعات (به‌جز سطر نام هندی) اضافه شده است.

۶. در سطر «به زبان هندی» در مجموع ۳۱۳ خانهٔ دارای اطلاعات افزوده شده است.

۷. با حذف ۴ مدخل و نیز ۱ مدخل تفکیکی جمعاً ۶۷ خانهٔ دارای اطلاعات از متن عربی حذف شده است.

جمع‌بندی این اطلاعات به‌طور خلاصه در جدول زیر آمده است.

جدول شمارهٔ ۴. جمع‌بندی تغییرات خانه‌های جداول تحریر فارسی

	وضعیت محتوای خانه	تعداد	درصد
در مدخل‌های مشترک میان دو روایت	عیناً از عربی	۵۹۱۱	۶۸,۷۷
	ترجمهٔ عربی و افزوده	۹۱۵	۱۰,۶۵
	افزوده در خانه‌های بدون عربی	۲۲	۰,۲۶
	با افزوده و کاستی	۷۲	۰,۸۴
	خالی	۳۸۳	۴,۴۶
	دادهٔ متفاوت	۲۴۳	۲,۸۳
	سایر کاستی‌ها	۷۰	۰,۸۱
	ناخوانا	۱۴	۰,۱۶
در مدخل‌های افزوده	خانه‌های دارای داده در مداخل افزوده (به‌جز سطر هندی)	۲۹۱	۳,۵۴
	خانه‌های خالی در مداخل افزوده (به‌جز سطر هندی)	۱۰۱	۱,۰۲
	افزوده در سطر نام‌های هندی	۳۱۳	۳,۶۴
	ناخوانا سطر هندی	۴	۰,۰۵
	خالی سطر هندی	۲۵۶	۲,۹۸
	جمع	۸۵۹۵	۱۰۰

۱ چه‌بسا شماری از این کاستی‌ها ناشی از این باشد که دست‌نویس مورد استفادهٔ محرر افتادگی‌هایی بیش از پاریس ۲۹۶۶ داشته است.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

	جمع خانه‌های دارای هر نوع افزوده جز هندی	۱۵۴۳	۱۷،۹۵
	جمع خانه‌های دارای هر نوع افزوده با هندی	۱۸۵۶	۲۱،۵۹

منابع و مآخذ محرر به عنوان متون موازی

مطابق جدول شمارهٔ ۴، محرر فارسی بدون احتساب نام‌داروهای هندی، در مجموع در ۱۵۴۳ خانهٔ جدول، چیزی بر متن عربی افزوده است. شناسایی منابع محرر و شیوهٔ بهره‌گیری او از آنها (نقل واژه به واژه یا به مضمون) می‌تواند متون موازی این افزوده‌ها و میزان اعتبار هر یک در کار تصحیح را مشخص کند.

اختیارات بدیعی حاجی زین العطار شیرازی

مهم‌ترین منبع محرر در محتوای افزوده (چه مدخل‌های افزوده و چه افزوده‌های پراکنده در مدخل‌های مشترک) و در نتیجه دومین متن موازی مهم تحریر فارسی، بی‌گمان *اختیارات بدیعی* حاجی زین‌العطار شیرازی (تألیف ۷۷۰ ق) است. محرر فارسی بیشتر محتوای ۲۶ مدخل افزوده، مگر اکارع و اصل فاوانیا و نیز دو مدخل تفکیک شدهٔ غری السمک و غری الجلود (جمعاً ۲۶ مدخل) را از *اختیارات بدیعی* نقل کرده و البته گهگاه نکاتی را نیز از منابع دیگر خود افزوده است. برای نمونه، فقط مواضع مشابه دو مدخل از تحریر فارسی و *اختیارات بدیعی* مقایسه می‌شود.

نمونهٔ ۱: ساج (اعداد داخل [] شمارهٔ سطر مطلب در جداول تحریر فارسی (ن.ک. به: شکل شمارهٔ ۲) است).

تحریر فارسی: [۷] بیان منفعت آن در اعضای سر: چون بسوزانند و در آب مامیثا اندازند و بعد از آن سحق کرده بپزند و در چشم کشند، قوت حدقه بدهد و ورم اجفان را نافع و مفید بود. و چون چوب وی حل کنند با آب سرد و دُردی بنگ و بر سر مالند، صداع گرم را نافع بود و زایل کند؛ [۹] نشارهٔ چوب وی را چون بیاشامند، کرم را از شکم بیرون آورد به قوّتی که در وی است. [۱۰] نافع است ورم‌های صفراوی و دموی را چون چوب وی را به آب سرد به آن نی‌شکر حل کنند. [۱۲] [قدر شربت آن:] متقن نیست.

اختیارات بدیعی: ... [۷] چون بسوزانند و در آب مامیثا اندازند و بعد از آن سحق

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

کنند و بپزند و در چشم کشند قوت حدقه بدهد و ورم اجفان را نافع بود. و چون چوب وی حل/حک کنند به آب سرد در سنگ و بمالند بر سر صداع گرم زایل کند [۱۰؟] و همچنین بر ورم‌های صفراوی و دموی مالیدن بگدازاند خاصه چون با آبی بود که طبیعت وی سرد بود. ... [۹] نشارهٔ چوب وی چون بیاشامند کرم از شکم بیرون آورد به قوتی که در وی است.

به‌جز رونویسی واژه به واژهٔ محرر فارسی از *اختیارات بدیعی* چند نکته شایان توجه می‌نماید:

۱. در *اختیارات بدیعی* «قدر شربت» یا میزان مصرف «ساج» مشخص نشده و محرر نیز آورده است: «متقن نیست».

۲. در دو دست‌نویس مرعشی و دیوان هند از *اختیارات بدیعی* به خط حسین فرزند حاجی زین‌العطار (دربردارندهٔ تصرفات پرشمار فرزند در کتاب پدر)، برخلاف دیگر دست‌نویس‌های یادشده در منابع پایانی، عبارت «و بپزند» نیامده است. پس پیداست که محرر فارسی از میان دو خانوادهٔ اصلی دست‌نویس‌های *اختیارات بدیعی*، از دست‌نویسی بهره برده که برخلاف این دو دست‌نویس، یادداشت‌ها و تصرفات فرزند حاجی زین‌العطار را در خود نداشته است. پس در اینجا نیز هنگام استفاده از *اختیارات بدیعی* به عنوان متن موازی، باید تبار دست‌نویس مورد استفادهٔ محرر فارسی در نظر گرفته شود.

۳. در دو دست‌نویس یادشده و نیز دست‌نویس لالااسماعیل (کهن‌ترین دست‌نویس شناخته‌شدهٔ *اختیارات*) «حک» و در دیگر دست‌نویس‌های یادشده در منابع پایانی و نیز در تحریر فارسی «حل» آمده است. پس این اختلاف به نسخهٔ مورد استفادهٔ محرر و نه بدخوانی احتمالی محرر یا کاتب بازمی‌گردد.

۴. راهیابی عبارت «دُردی بنگ» به دست‌نویس تحریر فارسی ناشی از بدخوانی «و در سنگ» است، اما نمی‌توان با اطمینان گفت این اشتباه کار کاتب است یا خود محرر.

نمونهٔ ۲: ذباب

تحریر فارسی: [۲] مگس بود. [۳] متنوع است به انواع حیوانی که به آن مشهور است. [۵] خاکستر آن سرد و خشک است. [۶] موی برویاند [۷] چون بگیرند مگسی بزرگ و سر وی را بیندازند و به بدن او، شعیرهٔ مژه را پلک (بخوانید:

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

حـکّ) سـخت کنـد، زایـل کنـد. و اگـر [او] را بـا زردهٔ تخـم مـرغ سـحق کـرده ضماد نمایند بر چشمی که گوشت سرخ در انـدرون آن چسـپیده باشـد، در سـاعت زایل کند. چون وی را بسوزانند و با عسل بر داءالثعلب و داءالحیهٔ طلا کننـد، مـوی برویاند. [۱۰] چون بر گزیدگی زنبور بمالند، درد را ساکن کند. و اگر بـر گزنـدگی عقرب و زنبور عسل بمالند سخت چند نوبت، به‌غایت نافع بود.

اختیارات بدیعی: ابن زهر گوید [۲]مگس [۳] الوان بود. هـر حیـوانی را مگسـی معین بود. ... همو گوید [۷] چون بگیرند مگسی بزرگ و سر وی بیندازند و به بـدن وی شعیره که در مژه باشد حک کنند، حکّی سخت، زایل کند و اگر مگس بگیرنـد و با زردهٔ تخم‌مرغ سحق کنند نیک و ضماد کنند بر چشـمی کـه گوشـت سـرخ در اندرون وی چسفیده باشد و به یونانی کرماسیس خوانند در ساعت ساکن کند و اگـر حک کنند بر داءالثعلب، حکی سـخت، داءالثعلـب را زایـل کنـد [۱۰] و اگـر بـر گزندگی زنبور بمالند سخت، درد زایل کند. دیسقوریدوس گوید بر گزندگی عقـرب و زنبور و نحل چون بمالند سخت، چند نوبت، بر موضع گزیدگی، به‌غایت نافع بـود و این به خاصـیت اسـت [۷]و چـون وی را بسـوزانند و بـا عسـل بـر داءالثعلـب و داءالحیه طلا کنند موی برویاند [۵] و خاکستر وی سرد و خشک بود.

ارجاعات در متن با علامت اختصاری

در دسـت‌نویس گـاه ارجاعـاتی بـا نشـانه‌های اختصـاری (گـاه درون و گـاه بیـرون خانه‌های جدول) دیده می‌شود که به احتمال قوی کار محرر است. این ارجاعـات در جایی معرفی نشده‌اند، اما چنین می‌نماید که باید حرف آخر از نخستین کلمهٔ عنـوان آثار مشهور باشد؛ زیرا بررسی‌ها نشان از آن دارد که «ن» بـرای *القـانون* ابـن‌سـینا و «ج» برای *منهاج البیان* ابن‌جزله به کار رفته است.

منابع دیگر

در افزوده‌های محرر فارسی ارجاعاتی به پزشکان و داروشناسـان و گـاه نـام برخـی آثار آمده است که از مقایسهٔ عبارت‌های تحریر فارسـی و مـتن *اختیـارات*، می‌تـوان

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

دریافت که این ارجاعات به واسطهٔ *اختیارات بدیعی* است.[1] شماری از این ارجاعات در جدول شمارهٔ ۵ آمده است.

جدول شمارهٔ ۵. ارجاعات احتمالی مستقیم/ به واسطه *اختیارات* به افراد و کتاب‌ها در تحریر فارسی

ارجاع به	مدخل	به‌واسطه/ مستقیم
جالینوس	ابهل، ارز، اسارون	*اختیارات بدیعی*
منهاج و جامع	اسقنقور، بوزیدان	*اختیارات بدیعی*
قاموس؟	اشقاقل	؟
اسحاق	اشقاقل	احتمالاً *منهاج*
جامع	اصطرک، قضم قریش	مستقیم
شیخ‌الرئیس و جالینوس	ایل	*اختیارات بدیعی*
قانون و جامع	باذآورد	مستقیم
منهاج	بلیلج، بنک، دارشیشعان، ملوخیا، شمع	مستقیم
صاحب تقویم	بنک	*اختیارات بدیعی*
ذخیرهٔ خوارزمشاهی	حرمل، تربد (هر دو در حاشیه و شاید افزودهٔ کاتب)	جرجانی، ۵۷۱/۱، ۵۶۷
شیخ‌الرئیس	غاریقون	*اختیارات بدیعی*

نتیجه‌گیری

از آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت:

۱. دو دست‌نویس مجدول بی‌نام و نشان شمارهٔ ۲۷۴۳٫۱ کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی و شمارهٔ ۲۲۳۱ کتابخانهٔ دیوان هند، دربردارندهٔ تحریری فارسی از بخش جدول‌های دارویی *تقویم الادویة* علایی مغربی‌اند که در آن محرر ناشناس، مدخل‌هایی –بیشتر به آغاز و انجام اثر– و نیز نکاتی پراکنده در دیگر مدخل‌ها به اصل عربی افزوده و به ندرت چیزی از اصل عربی حذف کرده است.

[1] البته خود حاجی زین‌العطار نیز اغلب به واسطهٔ دو منبع اصلی خود، یعنی *منهاج البیان* ابن‌جزله و *الجامع* ابن‌بیطار، به این منابع ارجاع داده است.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

۲. دست‌نویس *تقویم الادویة* مورد استفادهٔ محرر، ضبط‌هایی بسیار نزدیک به دست‌نویس ۲۹۶۶ پاریس داشته است و در نتیجه به عنوان متن موازی در کار تصحیح تحریر فارسی، این دست‌نویس بر دیگر دست‌نویس‌ها و حتی بر ویراست انتقادی *تقویم الادویة* برتری دارد.

۳. دومین متن موازی مهم و مهم‌ترین متن موازی در مورد افزوده‌های محرر، *اختیارات بدیعی* است که البته محرر هرگز از آن نام نبرده است. در اینجا نیز روایت اصلی این اثر مورد استفادهٔ محرر بوده است و نه روایت دربردارندهٔ تصرفات فرزند حاجی زین‌العطار شیرازی.

۴. دیگر منابع محرر که گاه با نشانه‌های اختصاری و گاه به صورت کامل از آنها نام برده، عبارت است از: *منهاج البیان* ابن‌جزله (با نشانهٔ ج)، *القانون* ابن‌سینا (با نشانهٔ ن)، *الجامع* ابن‌بیطار و شاید *ذخیرهٔ خوارزمشاهی*. این بهره‌گیری‌ها غالباً مستقیم بوده است.

۵. ارجاع محرر به منابع دیگر مانند جالینوس، غالباً به واسطهٔ *اختیارات بدیعی* و گاه به واسطهٔ *منهاج* بوده است. البته محرر گاه به منابع دستهٔ نخست نیز به واسطهٔ این دو (و حتی گاه به *منهاج* به واسطهٔ *اختیارات بدیعی*) ارجاع داده است.

۶. تاریخ پیدایش تحریر فارسی، با توجه به قدمت دست‌نویس مجلس و بهرهٔ محرر از *اختیارات بدیعی*، احتمالاً نیمهٔ دوم سدهٔ ۹ تا نیمهٔ نخست سدهٔ ۱۰ق. بوده است.

منابع و مآخذ

الف. کتب و مقالات

- بیرونی، ابوریحان محمدبن احمد (۱۳۷۰ش)، *الصیدنة فی الطب*، ویراستهٔ عباس زریاب، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- تحریر فارسی *تقویم الادویة* علایی مغربی، از محرری ناشناس، رسالهٔ نخست از مجموعهٔ شمارهٔ ۲۷۴۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- الحاج قاسم محمد، محمود (۲۰۰۱)، «کتاب تقویم الادویة أو (المنجح فی التدوای من صنوف الأمراض و الشکاوی) للعلائی المغربی»، *تاریخ العلوم العربیة*، ج۱۲، ش ۱-۲، صص۹۱-۱۰۷.
- حاجی زین‌العطار شیرازی، علی‌بن حسین، *اختیارات بدیعی*، دست‌نویس شمارهٔ ۶۳۸، کتابخانهٔ لالا اسماعیل، تاریخ کتابت ۷۹۲ق (کهن‌ترین دست‌نویس شناخته شده).

- .....، *اختیارات بدیعی*، دست‌نویس شمارهٔ Or.558، کتابخانهٔ دانشگاه لایدن، تاریخ کتابت ۸۱۹ق.
- .....، *اختیارات بدیعی*، دست‌نویس شمارهٔ ۲۲۳، کتابخانهٔ ملی ایران، تاریخ کتابت ۸۳۵ق.
- .....، *اختیارات بدیعی*، دست‌نویس شمارهٔ ۱۰۲۶۴، کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی، تاریخ کتابت ۸۴۶ق (به خط حسین، پسر حاجی زین‌العطار).
- .....، *اختیارات بدیعی*، دست‌نویس شمارهٔ ۱۹۹۹، کتابخانهٔ شهید علی، تاریخ کتابت ۸۴۶ق (در فهرست به اشتباه ۸۲۶ ق).
- .....، *اختیارات بدیعی*، دست‌نویس شمارهٔ ۳۴۹۹، کتابخانهٔ دیوان هند، تاریخ کتابت ۸۵۰ق (به خط حسین، پسر حاجی زین‌العطار) .
- حائری، عبدالحسین (۱۳۴۶ش)، *فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملی*، تهران: چاپخانهٔ مجلس.
- حکیم مؤمن، سید محمد مؤمن‌بن محمدزمان (۱۳۹۰ش)، *تحفة المؤمنین*، قم: مؤسسهٔ احیای طب طبیعی.
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، *فهرستوارهٔ دستنوشت‌های ایران (دنا)*، ج۱، ۳، ۷، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ..... (۱۳۹۰)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، ج۲، ۹، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ششن، رمضان، جمیل آقپکار و جواد ایزگی (۱۹۸۶م)، *مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و التركية و الفارسية فی مكتبات التركيا*، استانبول: مرکز الأبحاث للتاریخ و الفنون و الثقافة الإسلامية.
- عقیلی خراسانی، سید محمد حسین (۱۸۴۴م)، *مخزن الادویة*، کلکته.
- علایی مغربی، ابراهیم‌بن ابی‌سعید (۲۰۱۱م/۱۴۳۲ق)، *تقویم الادویة المفردة او المنجح فی التدوای من جمیع [صنوف] الأمراض و الشکاوی*، به کوشش هشام احمد و محمد مصری، قاهره: معهد المخطوطات العربية.
- .....، *تقویم الادویة المفردة او المنجح فی التدوای من جمیع [صنوف] الأمراض و الشکاوی*، دست‌نویس شمارهٔ ۳۴۵۷,۱ کتابخانهٔ نورعثمانیه، تاریخ کتابت۷۷۲.
- .....، *تقویم الادویة المفردة او المنجح فی التدوای من جمیع [صنوف] الأمراض و الشکاوی*، دست‌نویس‌های شمارهٔ ۲۹۶۵ (کتابت ۹۳۴ق)، ۲۹۶۶ (کتابت ۹۷۴ق)، ۲۹۶۷ تا ۲۹۶۹ (هر سه از سدهٔ ۱۱ق)، کتابخانهٔ ملی فرانسه.
- .....، *تقویم الادویة المفردة او المنجح فی التدوای من جمیع [صنوف] الأمراض و الشکاوی*، دست‌نویس شمارهٔ ۴۷۸۴ –۱۳، کتابخانهٔ ملی ملک.
- .....، *تقویم الادویة المفردة او المنجح فی التدوای من جمیع [صنوف] الأمراض و الشکاوی*، دست‌نویس شمارهٔ ۶۶۴۳، کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، تاریخ کتابت ۱۰۳۸ق.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

– .....، *تقویم الادویة المفردة او المنجح فی التدوای من جمیع [صنوف] الأمراض و الشکاوی*، دست‌نویس شمارهٔ ۳۱۹۵، کتابخانه کنگره.
– منزوی، احمد (۲۰۰۳م)، *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، ج۱، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
– ..... (۱۳۷۹)، *فهرست‌وارهٔ کتاب‌های فارسی*، ج۵، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
– ناظم جهان، محمد اعظم [بی تا]، *اسماء الادویه*، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
– یوسفی هروی، یوسف‌بن محمد (۱۳۹۱)، *ریاض الادویة*، ویراستهٔ سید محمد نظری، تهران: المعی.

ب. پایان‌نامه

– اویارحسین، هدی (۱۳۹۹)، «پژوهش و ویرایش انتقادی ترجمه و تحریر فارسی *تقویم الادویهٔ* علائی مغربی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، پژوهشکدهٔ تاریخ علم.

ج. منابع لاتین

– Brockelmann, Carl (1943), *Geschichte der arabischen Litteratur*, Leiden: E. J. Brill.
– Ethé, Hermann (1903), *Catalogue of Persian manuscripts in the library of the India Office*, Vol. I, Oxford Printed for the India Office by H. Hart.

List of sources with English handwriting:

– ‘Alā’ī Maghribī (2011), *Taqwīm al-’Adwīyah” al-Munjiḥ fī ’al -Tadāwī min [Ṣunūf] al-amrāḍ wa-al-shakāwī”*, ed. Hesham Ahmad and Muhammad Mesri, Cairo: The Institute of Arabic Manuscripts.
– ---------, Ibid, MS.3457/1 Noor ʿUṯmānīye Library (772AH).
– ---------, Ibid, MS.2965 (934AH), MS.2966 (974AH), MS.2967-MS.2969 (All three: 11th AH), Bibliothèque nationale de France.
– ---------, Ibid, MS.13-4784, Library and Museum of Malek.
– ---------, Ibid, MS.6643, Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly (1038AH).
– ---------, Ibid, MS.3195, Library of Congress.
– ‘Aqili khorāsānī, Sayyed Moḥammad Ḥoseyn (1844), *Makhzan- al-’Adwīyah*, Calcutta.
– Al-Ḥaj Qāsim Muhammad, Mahmoud (2001), Kitāb *Taqwīm al-’Adwīyah ow al-Munjiḥ fī ’al -ṯadāwī min Ṣunūf al-amrāḍ wa-al-shakāwī)* lel-‘Alā’ī Maġrebī, Journal for the History of Arabic Science, Vol 12, No 1-2, pp: 91-107.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]
[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]
[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]

- Bīrūnī, Abū Rayḥan (1991), *al-Ṣaydanah Fī al-Ṭīb*, ed. ‘Abbās Zaryāb, Tehran, Iran: University Press.
- Brockelmann, Carl (1943), *Geschichte der arabischen Litteratur*. Leiden: E.J. Brill.
- Derayati, Mostafa (2010), *Fehrestwara-ye dastneweshtha-ye Iran (DENA)*, Tehran: Islamic Consultative Assembly Library, Museum and Documentation Centre.
- --------- (2011), *Fehrestegan-e Noskheha-ye khatti-ye Iran (Fankha)*, Tehran: The National Library and Archives of Iran.
- Ethé, Hermann (1903), *Catalogue of Persian manuscripts in the library of the India Office*, Oxford Printed for the India Office by H. Hart, Vol I.
- Ḥā’erī, ‘Abd Ḥusayn (1967), *The Catalog of National Parliament Library*, Tehran: Parliament Press.
- Hājī Zayn al-Aṭṭār Shīrāzī, Ali ibn Ḥusayn, *Ikhtiyārāt-e Badī‘ī*, Ms. 638 Lala İsmail Library (792 AH).
- ---------, Ibid, Ms. Or. 558, Leiden University Library (819 AH).
- ---------, Ibid, Ms. 223, National Library of Iran (835 AH).
- ---------, Ibid, Ms. 10264, Mar‘ashī Najafī Library (846 AH, in the hand of author’s son).
- ---------, Ibid, Ms. 1999, Şehid Ali Paşa Library (846 AH).
- ---------, Ibid, Ms. 3499, India Office Library (850 AH, in the hand of author’s son).
- Ḥakīm Mo’men, Sayyed Muḥammad ibn Muḥammad Zamān (2011), *Toḥfat al-Mu’minin*, Qom: Ehyāy-e Teb-e Tabī‘ī Institute.
- Monzavi, Ahmad (2003/1382 SH), *Fehrest-e Moshtarak-e Noskheha-ye khaṭi -ye Farsi-e Pakistan*, Islam Abad, Iran – Pakistan Institute of Persian Studies.---, 2000/1379 SH, *Fehrestvāre- ye Ketabha-ye Fārsī*, Anjoman-e Aṯar va Mafāhkher Farhangī, Vol 5.
- Nāzem Jahān, Moḥammad ’Azam, [Dateless.], *’Asma al- ’Adwīyah*, Iran University of Medical Sciences, Tehran.
- Oyar Hoseyn, Hoda (2021/1399 SH), A Survey on Persian Translation and Redaction of ‘Alā’ī Maghribī’s *Taqwīm al-Adwīyah* with Its Critical Edition, University of Tehran, Institute for the History of Science.
- Persian redaction of ‘Alā’ī Maghribī’s *Taqwīm al-’Adwīyah*, unknown redactor, Ms. 2743.1, Library of the Parliament of Iran.
- Şeşen, Ramazan, Cevat İzgi and Cemil Akpınar (1986), *Catalogue of Islamic Medical Manuscripts (in Arabic, Turkish & Persian)* in the Libraries of Turkey, Istanbul: The

Research Centre for Islamic History, Art and Culture.

– Yūsefi Heravi, Yūsef ibn Moḥammad (2012/1391 SH), *Riyaz- al- 'Adwīyah*, ed. Sayyed Muhammad Nazari, Tehran: Alma'ā publication.

[Downloaded from journal.pte.ac.ir on 2026-09-12]

[DOR: 20.1001.1.22286713.1401.14.53.6.6]

[DOI: 10.52547/pte.14.53.5]